

І.В. ПЕТРОВА

УДК 94(477)/528.063

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ГЕНЕРАЛЬНОГО МЕЖУВАННЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

У статті розглянуто питання правового врегулювання заходів генерального межування в Російській імперії (у тому числі, законодавчого розв'язання казусів, що виникали під час проведення межових заходів), визначені технічні засади межування, встановлено коло осіб, які брали участь у його проведенні, визначено освітній та кваліфікаційний рівень їх підготовки.

Ключові слова: генеральне межування, Межова експедиція, межова контора, земельна дача, економічні примітки, циркулярний метод.

В статье рассматриваются вопросы правового урегулирования мероприятий генерального межевания в Российской империи (в том числе, законодательного разрешения казусных ситуаций, которые возникли во время проведения межевых мероприятий), определены технические основания реализации межевания, установлен круг должностных лиц, которые непосредственно принимали участие в его проведении, установлен их образовательный и квалификационный уровень подготовки. Ключевые слова: генеральное межевание, Межевая экспедиция, межевая контора, земельная дача, экономические примечания, циркулярный метод.

Questions of legal regulation of actions of general surveying in the Russian empire have been considered in the article (including the legislative decision of incidents which arose during carrying out of surveying actions), technical bases of realization of surveying works have been defined, the circle of persons who took part in surveying works has been established, educational and qualifying level of their preparation has been defined.

Key words: general surveying, Surveying expedition, surveying office, land, economic notes, circular method.

Сьогодні, коли в Україні відбувається процес становлення системи кадастрового обліку земельних ресурсів країни, актуалізується питання вивчення історичного досвіду, набутого попередніми землевпорядними установами Російської імперії. У цьому контексті дослідження Катерининського межування є прикладом державницького підходу до вирішення поземельних конфліктів, впорядкування системи обліку земельних ресурсів, розвитку

приватного землеволодіння. Саме у цей період були сформовані основні методичні засади межувальних робіт, урегульовано питання документального забезпечення права власності на землю. Водночас, у процесі проведення генерального межування та апробації його в національних районах Російської імперії, урядом було виявлено ряд проблем, котрі гальмували цей масштабний захід. До таких проблем слід зарахувати наступні: існування традиційних

форм землеволодіння, специфіку процесу заселення та господарського освоєння віддалених від центру районів російської держави, низький освітній рівень основних виконавців межувальних робіт. Тому царський уряд уже під час проведення генерального межування був вимушений реагувати на виклики суспільства і вдосконалювати нормативно-правову базу, вирішувати казуси, працювати над урегулюванням конфліктів з місцевою владою та населенням. Іноді ці заходи були розроблені з великим запізненням, і тому були не завжди ефективними. Таким чином, урахування досвіду попередніх поколінь сприятиме нівелюванню деяких помилок, яких можуть припуститися сучасні державні земельпорядні установи.

Проблема становлення практики проведення земельпорядних заходів завжди привертала увагу дореволюційних та сучасних істориків. Основні методологічні засади вивчення цього питання були закладені І.Германом [1, с.1-302], П.Івановим [2, с.1-178], С.Кавелінім [5, с.1-340], Л.Миловим [9, с.1-310], С.Рудінім [16, с.1-547], Г.Смирновим [17, с.1-17], Н.Суревою [18, с.27-35], Ю.Коник [6, с.128-135] та ін. У той же час більшість учених приділяли увагу здебільшого вивченню питань діяльності Московської межової канцелярії, функціонуванню Серпуховської та Волоколамської контори (виключення складають праці Н.Суревої та Ю.Коник, що займались дослідженням межувальних робіт на теренах Півдня України). Що ж до вивчення регіональної специфіки межувальних робіт, то тривалий час ці питання залишались поза увагою спеціалістів. Зараз настав час, коли за допомогою новітніх методологічних підходів, раніше незадіяних джерел можна дослідити організаційні засади проведення межових робіт, визначити роль Катерининського межування в становленні нової системи обліку земельних ресурсів у Російській імперії, розкрити особливості проведення цих заходів у регіональній площині. Саме

тому метою нашої статті є висвітлення основних технологічних процесів генерального межування, його методологічних засад.

Ще за часів правління Петра I та Єлизавети Петрівни царський уряд неодноразово намагався вирішити на державному рівні проблеми поземельних конфліктів у Російській імперії та зберегти від посягань великих землевласників земельний державний фонд. Однак більшість запропонованих заходів з часом було визнано малоефективними. За часів царювання Катерини II було вирішено повернутися до проблеми обліку та межування земель. Підготовка до проведення цього межування розпочалася зі створення Межової комісії. До її складу було обрано сенаторів П.Паніна, О.Мельгунова, М.Муравйова, президента Вотчинної колегії М.Луніна, генерал-квартирмейстера О.В'яземського. Саме на цю установу покладались основні обов'язки щодо розробки теоретичних та технічних засад межування в Російській імперії. За кілька місяців напруженої праці співробітники комісії розробили пакет документів, відповідно до яких межувалися землі Російської імперії (пізніше ці документи неодноразово доопрацьовувались, вдосконалювались). До цього пакету документів зараховувались «Манифест о Генеральном размежевании земель по всей империи» 19 вересня 1765 р. [8, с.329-339], сенатський наказ «Об учреждении Сенатской Межовой экспедиции и о прочих постановлениях для приведения к окончанию размежевания всех земель в государстве» (дата прийняття – 8 жовтня 1765 р.), «Инструкция землемерам, к генеральному всей империи размежеванию» (13 лютого 1766 р.) [3, с. 560-585]; 2) «Инструкция межевым губернским канцеляриям и провинциальным конторам» (25 травня 1766 р.) [4, с. 716-794], «Наставление правительствующего Сената из Межовой экспедиции определенным к государственному земель размежеванию

землемерам...» (липень 1766 р.) [7, с. 876-910].

Відповідно до цих документів серед основних завдань генерального межування в Російській імперії було проголошено таке: 1) встановлення та затвердження існуючих кордонів державних та поміщицьких землеволодінь (дач); 2) припинення численних конфліктів та суперечок між окремими власниками земельних ділянок; 3) унеможливлення подальшого процесу розкрадання казенних земель. Як бачимо, серед основних завдань Катерининського межування не було зазначено «проведення перевірки законності придбання земельних ділянок», як це було під час елизаветинського межування. Право власності або володіння на землю потрібно було довести лише у випадку існування конфлікту та суперечок між окремими власниками прикордонних ділянок. Якщо таких суперечок не було виявлено, то земля обмірювалась, закріплювалась на місцевості межами та межовими знаками; інформація про кордони дач фіксувалась у планах; ці межі ділянок вважались офіційними та незмінними (інші документи, що раніше підтверджували законність володіння землею, після генерального межування втрачали свою юридичну силу). В іншому випадку, якщо було встановлено факт самовільного захоплення державних земель, то Межовою експедицією заборонялося за допомогою насильницьких заходів вилучати такі землі, натомість несумлінному власнику земельної ділянки пропонувалося викупити цю державну землю за потрібну ціну. Компенсаційні ціни за десятину землі у цьому випадку були доволі низькими (нижчі за ринкові при продажі приватновласницьких земель). Наприклад, у В'ятській та Пермській губерніях ціна становила 1 руб., Оренбурзькій відповідно 0,7 руб. [17, с.44]. У Катеринославській губернії ціни були ще нижчими: ціна за десятину землі сільськогосподарського призначення становила 0,5 руб., за десятину лісу вимагали 2 руб.

У той же час, аби не спровокувати велику кількість самозахоплень та переглядів майнових прав, російський уряд у маніфесті запровадив норму, відповідно до якої будь-які захоплення та взагалі зміни кордонів власницьких ділянок після 1765 р. заборонялися. Землевласникам, які систематично порушували цю норму, загрожував великий штраф або конфіскація всіх незаконно придбаних земель. Штрафні санкції за порушення цього маніфесту становили досить значну на той період суму – 5 руб. на рік за користування кожною чвертю захопленої землі (10 руб. за десятину). Якщо землевласник самовільно захопив сусідні землі, на які були кріпосні документи у власника, то в цьому випадку закон пропонував порушнику майнових прав добровільно повернути ділянку до початку межування. Якщо останній відмовлявся, то захоплена земля все одно поверталася власнику, а порушник міг втратити при цьому більшу частину інших приміряних земель, навіть якщо володів ними безперечно.

Спеціально для проведення межування в Російській імперії у 1765 р. було створено розгалужену систему центральних та місцевих межових установ (межова експедиція – провінційна (губернська) межова канцелярія – межова контора). Як бачимо, вищим керівним та судовим органом залишалась Межова експедиція при Сенаті. До керівного складу експедиції були зараховані здебільшого колишні члени Межової комісії: генерал П.Панін, генерал-поручики М.Муравйов та князь О.Козловський, генерал-квартирмейстер князь О.В'яземський. У 1793 р. унаслідок розширення межових робіт у Російській імперії як додатковий орган влади була створена Головна межова канцелярія (з 1836 р. – Межовий корпус). Межова експедиція (з 1794 р. – Межовий департамент) як орган кадастрового обліку виконувала такі функції: 1) керувала межовими установами (визначала перелік губерній, в яких межування розпочиналося в першу чергу;

розробляла штатний розклад); 2) керувала розробкою інструкцій для генерального та спеціального межувань; 3) розглядала прохання про направлення землемірів для проведення спеціального межування; 4) вирішувала питання кадрового забезпечення діяльності межових контор (прийом, звільнення та переведення чиновників і землемірів); 5) зберігала документи та карти, що були впорядковані за результатами межування; 6) видавала документи власникам розмежованих земель; 7) здійснювала нагляд за діяльністю межових установ та землемірів; 8) проводила слідчі дії щодо їх чиновників, що зловживали своїм службовим становищем, розглядала скарги землевласників на діяльність конторських землемірів [17, с.58].

Однак найбільший тягар справ завжди припадав на місцеві межові контори (за час проведення генерального межування їх було 31), саме вони здійснювали контроль за дотриманням основних правил межування на місцях; спостерігали за процедурою складання, перевірки, засвідчення та видачі планів і межових книг власникам дач; також відповідно до існуючого законодавства ці установи збирали мито за виконані роботи, вирішували конфлікти щодо кордонів земельних ділянок; здійснювали підготовку та формування межових партій, упорядковували послужні списки землемірів, здійснювали щомісячний контроль за їх діяльністю, складали для межової канцелярії щомісячні короткі реєстри «цікавих» (пов'язаних з інтересами держави), спірних, апеляційних та слідчих справ [17, с.59-60]. За існуючою практикою межові контори створювалися за необхідністю для виконання робіт у межах однієї чи кількох губерній. Після закінчення межування в одній губернії контору ліквідовували взагалі або переводили в іншу губернію для проведення подальших межових робіт. Наприклад, після завершення межування в Катеринославській, Херсонській губерніях та двох повітах Таврійської Новоросійська

(Катеринославська) межова контора була ліквідована, а її співробітники сформували кадрову основу Сімферопольської контори. Також після завершення межування в 1777 р. Слобідсько-Української губернії Слобідська контора почала працювати у Воронежській губернії.

До складу кожної межової контори входило в середньому 10 – 15 межових партій, кожна партія складалася з двох землемірів (старшого та молодшого), двох-трьох помічників землеміра, учнів, копіїстів, канцеляристів, військової команди [9, с.37]. Загальна кількість службовців контори залежала від площі губернії та кількості працюючих на її території межових партій. Наприклад, Сімферопольська межова контора мала у своєму складі 71 члена межової контори (також до складу цієї контори зараховували перекладачів з татарської мови). Механізм проведення генерального межування залишався протягом кількох десятиліть незмінним. Після оголошення початку межування в тій чи іншій губернії землемірні партії спрямовувались на місця для збирання відомостей про дачі, вже розмежовані, а також про суміжні дачі та їх власників. Потім приводилися до присяги 12 свідків з числа місцевих жителів, які мали підтвердити законність наявних кордонів. Межування починалося з повітового центру: складався план міста, потім обмежувалися квартали та двори, наприкінці – вільна земля. У подальшому межування відбувалося з урахуванням циркулярного методу (тобто йшло від адміністративного центру повіту за годинниковою стрілкою концентричними колами (циркулями) до кордонів повіту).

Процес межування складався з наступних стадій. Спочатку землемірна команда досліджувала кордони дач: солдати натягували 10-сажневий залізний ланцюг по периметру дачі та встановлювали астролябію, у цей час землемір фіксував у письмовій формі кордони цієї дачі. При цьому помічник землеміра робив опис місцевості дачі (з чітким означенням усіх

географічних особливостей місцевості). На поворотах кордонів дачі у випадку безспірного межування встановлювалися двохаршинні стовпи із зображенням державного герба. Крім того, поруч з обох боків кордону дачі викопувалися ями розмірами 1,5 на 1,5 сажени та глибиною 1 сажень. У середині ям розмішалися від 3 до 5 каменів. А в разі виникнення конфлікту щодо встановлення меж ділянки встановлювалися обпалені дерев'яні стовпи, а ями не робилися. На кордонах між повітами встановлювався межник (ділянка шириною 1,5 сажні з обох сторін), а між окремими володіннями вздовж кордону межник не перевищував 0,5 сажні з обох сторін.

Після завершення польових робіт персонал землемірних команд займався оформленням межової документації. У результаті проведення генерального межування губерній та областей Російської імперії було сформовано декілька комплексів документів. Усі картографічні документи та описово-статистичні матеріали генерального межування можна розподілити на декілька груп: на первинні та підсумкові документи. Первинні документи створювалися представниками межових контор чи надавалися місцевою владою безпосередньо під час проведення межових обстежень. До цієї групи документів зараховувались такі: 1) польова записка (до неї вносилися основні відомості про проведення межувальних робіт: інформація про полюбовне встановлення земельних меж, відомості про існуючі конфлікти та показання власників земельних ділянок, характеристика всіх причин, що перешкоджали проведенню полюбовного розмежування); 2) межові плани (у кожному межовому плані презентувалась інформація про кількість десятин орної землі та інших угідь, зразком для впорядкування та оформлення плану земельної ділянки (дачі) слугував план умовного міста Красного з повітом); 3) межові книги (складалися для всіх межових планів та містили докладний опис останніх);

4) польові економічні журнали (являли собою записи, в яких розшифровуються цифри, представлені на картах межувальних). Підсумкові документи створювалися після узагальнення первинних матеріалів на завершальній стадії межування або вже після його завершення. З часом основу цієї групи джерел сформували наступні: 1) генеральний повітовий план (надавав загальну картину землеволодіння в повіті, склад та взаєморозташування дач різних видів володіння, відомості про загальну площу дач та окремих угідь, конфігурацію та співвідношення в повіті різних видів природних та господарських угідь); 2) економічні примітки до генерального повітового плану; 3) генеральний атлас губернії та економічні примітки до нього.

Генеральне межування на теренах Російської імперії відповідно до існуючих правил розпочали з Московської губернії. Відповідно до сенатського указу від 27 травня 1765 р. створювалися Московська губернська межова канцелярія, а також Серпуховська (її співробітники обмежували Боровський, Верейський, Малоярославський, Каширський, Серпуховський, Коломенський, Таруський, Оболенський повіти) і Волоколамська (цій конторі підпорядковувалися землеміри, які працювали над межуванням Клиньського, Волоколамського, Дмитрівського, Рузького, Можайського, Звенигородського повітів) межові контори. Межування Московської губернії тривало аж до 1773 р. Загалом до 1796 р. були обмежені 16 губерній: Московська, Володимирська, Олонецька, Тамбовська, Пензенська, Воронежська, Слобідсько-Українська (Харківська), Смоленська, Могилевська, Полоцька, Нижегородська, Ярославська, Костромська, Калузька, Орловська, Курська. Добігало кінця межування С.-Петербурзької та Казанської губерній [1, с. 213]. До 40-х рр. XIX ст. завершилося межування ще у восьми губерніях Російської імперії: Казанській, Сибірській, Новгородській, В'ятській, Оренбурзькій та Пермській, а

також у Криму. У подальшому за особливими правилами межувалися Бессарабія, Чернігівська та Полтавська губернії, Закавказький край, а також землі козачих військ – Донського, Кубанського, Терецького, Оренбурзького, Астраханського, Сибірського, Забайкальського та Амурського округів.

Якщо в центральних районах Російської імперії межові контори працювали ефективно та злагоджено, у цілому витрачаючи на закінчення межувальних робіт від трьох до десяти років, то у провінційних районах Російської імперії цей процес відбувався достатньо повільно. Наприклад, межування Оренбурзької губернії тривало протягом 1798-1842 рр., Пермської – 1822-1843 рр., Симбірської – 1798-1821 рр., Катеринославської та Херсонської 1797/1798-1828/1829 рр., Слобідсько-Української – 1767/1769-1781 рр., В'ятської – 1804-1835 рр. Це пояснювалось кількома факторами (неукомплектованістю штатного розкладу місцевої межової служби, великою кількістю поземельних конфліктів у регіоні, розмаїттям традиційних форм землеволодіння в регіоні, відмовою місцевих службовців брати участь у виконанні доручень межових контор, численними зловживаннями співробітників межових контор та місцевих землевласників). Наприклад, у Катеринославській та Херсонській губерніях процес межування затягнувся майже на тридцять років. Щоб вирішувати всі конфлікти ситуації та казуси під час процесу межування на цій території уряд був вимушений затвердити ряд нормативних актів («О правилах генерального размежевания земель в Новороссийской, что ныне Екатеринославская, Херсонской и Таврической губернии, о разрешении споров и выдаче планов» (7 квітня 1802 р.) [15, с.91-94], «О правилах в разрешение казусов, встретившихся при производимом в Екатеринославской и Херсонской губерниях, генеральном размежевании» (27 лютого 1820 р.) [14, с.75-84]. Для сприяння

проведення межувальних робіт на теренах Таврійської губернії (1829/1830-1841/1843) організатори межових робіт затвердили такі законодавчі акти: «О вакуфских в Крыму именнях. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета» (22 березня 1829 р.) [10, с. 189-191], «О поземельном праве в Таврическом полуострове и об облегчении в оном межевания» (21 лютого 1833 р.) [11, с.105-108], «О порядке решения дел о вакуфах в Крымском полуострове, на кои своевременно не предоставлено документов. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета» (30 вересня 1835 р.) [12, с.989-991].

Отже, генеральне межування за часів правління Катерини II порівняно з попередніми періодами мало істотні відмінності: 1) уперше межування було розподілено на два основні види: генеральне (встановлення та затвердження існуючих кордонів державних та поміщицьких землеволодінь (дач)) та спеціальне (уточнення власницьких прав громадян); 2) припинення численних конфліктів та суперечок між окремими власниками земельних ділянок; 3) унеможливлення подальшого процесу розкрадання казенних земель). Також під час проведення генерального межування значна увага була приділена формуванню управлінської структури межування – була створена система межових установ Російської імперії, вдосконалена система підготовки професійних кадрів для землевпорядних комісій, вирішені питання матеріального забезпечення діяльності межових партій, фінансування робіт. Усі ці реформи сприяли швидкому завершенню межувальних робіт у центральних районах Російської імперії, де здебільшого переважало великопомісне землеволодіння. Однак з початком межування національних районів російської держави ця налагоджена система почала давати певні збої, що призвело до різкого зниження темпів межування. Для його завершення потрібен був ряд додаткових заходів правового й організаційного

характеру, залучення місцевої еліти до його проведення.

Бібліографічні посилання

- Герман І.Е. История русского межевания / И.Е. Герман. – изд. 2-е. – М., 1910. – 302 с.
- Иванов П. Опыт исторического исследования о межевании земель в России / П. Иванов. – М. : Типография С. Селивановского, 1846. – 178 с.
- Инструкция землемерам, к генеральному всей империи размежеванию (№ 12570 от 13 февраля 1766 г.) // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Собрание I. – Т. XVII. – С. 560-585.
- Инструкция Межевым губернским канцеляриям и провинциальным конторам (№ 12659 от 25 мая 1766 г.) // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Собрание I. – Т. XVII. – С. 716-794.
- Кавелин С.П. Межевание и землеустройство / С.П. Кавелин. – М., 1914. – 340 с.
- Конику Ю. Документи фонду Херсонської губернської креслярні як джерело з історії Генерального межування Херсонської губернії (1803-1828) // Юлія Конику // Студії з архівної справи та документознавства / Держкомархів України, УНДІАСД ; [редкол.: І.Б. Матяш (голов. ред.) та ін.]. – К., 2008. – Т. 16. – С. 128-135.
- Наставление правительствующего Сената из Межевой экспедиции определенным к государственному земель размежеванию землемерам, с изъяснением, какою методою и верными правилами оное размежевание производить, дачи с ситуациею снимать, и с того генеральный и специальный планы сочинять, с приобщением форм всем письменным землемерами производствам, и что сверх того в следствие конфирмованных инструкций землемерам же и Межевым канцеляриям с конторами исполнять должно; что разделяется на пять частей (№ 12711 от июля 1766 г.) // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Собрание I. – Т. XVII. – С. 876-910.
- Манифесто Генеральном размежевании земель по всей империи с приложением генеральных правил, данных Межевой комиссии и Высочайше утвержденного реестра о ценах на продажу земель в губерниях и провинциях (№ 12474 от 19 сентября 1765 г.) // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Собрание I. – Т. XVII. – С. 329-339.
- Милов Л.В. Исследование об «Экономических примечаниях» к генеральному межеванию (к истории русского крестьянства и сельского хозяйства второй половины XVIII в.) // Л.В. Милов. – М. : Издательство Московского университета, 1965. – 310 с.
- О вакуфских в Крыму имениях. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета (№ 2761 от 22 марта 1829 г.) // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Собрание II. – Т. IV. – С. 189-191.
- О поземельном праве в Таврическом полуострове и об облегчении в оном межевания. Именной данный Сенату (№ 5994 от 21 февраля 1833 г.) // ПСЗРИ. – СПб. : Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1834. – Собрание II. – Т. VIII. Отделение I. – С. 105-108.
- О порядке решения дел о вакуфах в Крымском полуострове, на кои своевременно не предоставлено документов. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета (№ 8435 от 30 сентября 1835 г.) // ПСЗРИ. – СПб. : Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1836. – Собрание II. – Т. X. Отделение II. – С. 989-991.
- О порядке снятия внутренней ситуации при межевании в Таврической губернии. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, объявленное Сенатом 30 марта (№ 6821 от 20 февраля 1834 г.) // ПСЗРИ. – СПб. : Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1835. – Собрание II. – Т. IX. Отделение I. – С. 135-136.
- О правилах в разрешении казусов, встретившихся при производимом в Екатеринославской и Херсонской губерниях, генеральном земель размежевании. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета (№ 28171 от 27 февраля 1820 г.) // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Собрание I. – Т. XXXVII. – С. 75-84.
- О правилах генерального размежевания земель в Новороссийской, что ныне Екатеринославская, Херсонская и Таврическая губернии, о разрешении споров и о выдаче планов. Сенатский указ (№ 20219 от 7 апреля 1802 г.) // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Собрание I. – Т. XXVII. – С. 91-94.
- Рудин С.Д. Межевое законодательство и деятельность межевой части в России за 150 лет. 19 сентября 1765 г. – 1915 г. / С.Д. Рудин. – Пг., 1915. – 547 с.
- Смирнов Г.С. Государственное межевание уральских губерний : конец XVIII - первая половина XIX века : диссертация ... кандидата исторических наук : 07.00.02 / Смирнов Геннадий Сергеевич. – Челябинск, 2010. – 270 с.
- Сурева Н.В. До історії генерального межування Південної України (джерелознавчий аспект) // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного інституту ім. П.Д. Осипенко. Історія. – Бердянськ, 2000. – С. 27-35.